

ԴԱՐԱԼԱԳԵԱԶ ԿԱՄ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ*)

Ալազեազու հասարակութիւնը.—Դարալազեազի արեւմտահիւսիսային կողմը, Ալազեազ չայի, Սէլիմ չայի և Էրտագին չայի եզերքներին և նոյն անուն ձորերի մէջ զետեղուած են Ալազեազու հասարակութեան գիւղերը: Այդ հասարակութիւնը Նոր-Բայազետու գաւառի հետ հաղորդակցութիւն ունի Սէլիմի գիւտուկոյն ու ձորով: Այդ ձորովն է անցնում Բաշնորաշէն Նոր-Բայազետի խճուղին, շինուած 1892—1894 թուականներին: Ձմեռները յաճախ այդ ճանապարհը փակուած է, բաւական ժամանակ ընդհատուած է ինչպէս Ալազեազու հասարակութեան, նոյնպէս էլ ամբողջ Դարալազեազի հաղորդակցութիւնը Նոր-Բայազետի գաւառի հետ: Ալազեազու հասարակութիւնը բռնում է Դարալազեազի ամենագրաւիչ դիրքը, իր կանաչ, անտառապատ լեռներով, ձորերով, կարկաչահոտ առատ ջրերով և բազմաթիւ հոյակապ հնու-թիւններով: Ալազեազու և Սէլիմի ձորերը մտնելով, մարդ տեսնում է թէ որքան ծաղկած են եղել հին ժամանակ այդ գեղեցիկ վայրերը: Աւերակների մի թագաւորութիւն է նկարուած:

Ալազեազու հասարակութիւնը բաղկացած է 20 գիւղերից: Սրանցից 4 գիւղերում հայեր են բնակուած, մնացածներում թուրքեր: Հայ գիւղերի մասին կը խօսենք առանձին, իսկ այժմ առաջ բերենք թիւք գիւղերի մի աղիւսակ.

1886թ. այժմ		Սէլիմ ձորում		1886թ. այժմ	
տուն	տուն			տուն	տուն
1. Հոստուն	11	15			
2. Ալազեազ	41	49			
3. Դիւնէյ վանք	11	15	13. Շահգեալդի		
4. Ղափուշուղ	20	27	ղշաղ	13	15
5. Կալասար	17	24	14. Սալի	51	59
6. Այասի	34	39	15. Աղքեանդ	94	105
7. Կաբախու	42	55	16. Հորս	101	125
8. Ջանի	20	27			
9. Դիզլի տուղ	25	31			
10. Ղարաչայ	24	30			
11. Ղողուխ-վանք	25	28			
12. Հորբազդ	38	48			

*) Տես «Մուրճ» 1904 թ. № 12.

Ալազեագու հասարակութեան շինական կառավարութիւնը գտնուում էր Ալազեագ գիւղում, որը 1894 թուից փոխադրուել է Հասանքեանդ գիւղը, բայց մինչև այժմ էլ կոչւում է Ալազեագու՝ փոխանակ Հասանքեանդու հասարակութիւն:

Անցնենք հայ գիւղերի նկարագրութեան:

Այնտեղ, ուր Մէլիմի և Ալազեագու ձորերը իրանց համանուն վտակներով միանում են, գտնուում է Հասանքեանդ գիւղը: Հասանքեանդը իր անունն ստացել է թուրք Հասանի անունով: Այդ Հասանը մի ազդեցիկ մարդ է եղել Դարալագեագում, երբ հայերը գաղթել են Պարսկաստանից: Սրա թոռը, Մամադ Մէլիդ Նաջաֆալի օղլին, սպանում է Հասանքեանդցի Բաբա Ղազարեանցին, ապա ճնշուելով հետամուտ եղող վարչութիւններին և հայերին, թողնում է Հասանքեանդը հայերին և իր որդու՝ Մէլիդ Նաջաֆալու հետ հեռանում են ու Այսասի, Ղարաղայա, Զանի և Ղարախլու գիւղերի մէջտեղում բարձրացած սարահարթի վրայ (Հասանքեանդից 20 վերստ հեռավորութեամբ) հիմնում են Գիւլլիդուզ (Ծաղկահարթ) գիւղը, ուր բնակւում է մինչև այժմ նրանց տոհմը:

Հասանքեանդի բնակիչները 1886 թուի բնտանեկան ցուցակով կազմում էին 34 յուռն, այժմ՝ 87 տուռն: Բնակիչներին թիւը, 580 է, որոնցից 20՝ հոգի արական են, 300 հոգի իգական: Հասանքեանդի այգիները գտնուելով Բաշնորաշէն—Նոր-Բայազետի ճանապարհի վրայ, թէ խաղողը, թէ գինին և այլ մթերքները հեշտութեամբ վաճառւում են Նոր-Բայազետու մրգակարօտ գաւառում: Այս պատճառաւ Հասանքեանդը բաւականին վաճառաշահ գիւղ է կազմում Դարալագեագում: Այստեղ հիանալի կերպով աճում է առույտը և կուինկան: Հասանքեանդցիները օրինակելի երկրագործներ են: Այգի մշակելը, դաշտ հերկելը, տնների, գոմերի և մարաքների գեղեցկութիւնն ու մաքրութիւնը երբէք չէ կարելի համեմատել միւս գիւղերի հետ: Սրա հետ միասին Հասանքեանդցիները աւելի բարեպաշտ են, քան իշուած գիւղացիները. թէև քահանայ չունին, բայց եկուոր քահանաները Հասանքեանդցիներին ստացուող արդիւնքի համար միշտ վիճում են իրար հետ: Երկար ժամանակ ամառուայ արօտատեղիներ չունէին, բայց արդէն 14 տարի է, որ մի կերպով ձեռք բերեցին երկու արօտատեղիներ հարեան թուրք գիւղերից, որոնք հարուստ են արօտատեղիներով: Այդ սեփականացրած արօտատեղիներից մէկը կոչւում է Հաւա-մէշասի միւսը Օյուլխլու: Երկու երեք տարի սրանից առաջ շատ խաղաղ և հաշտ ապրում էին իրար մէջ, գողութիւններ չատ

քիչ էին տեղի ունենում, բայց այժմ թէ մէկը և թէ միւսը շատացել են:

Հասանքեանդի բնակիչները գաղթել են այստեղ Պարսկաստանի Սոմա գաւառից ու խօսում են Սոմեցոց լեզուով:

Հասանքեանդցիներն ունին 3 հոգի գրագէտներ, 2 ճոթի և մէկ մանրունքի խանութներ, մի դարբնոց, 3—4 հիւաներ, 4—5 որմնադիրներ, 2 սաղանդար, մէկ դերձակ: Բնակիչները առողջակազմ և յաղթանդամ մարդիկ են:

Այդ գիւղի նիւթական դրութեանը մեծ քայքայում ու հարուած հասցրեց իրանց գիւղի գեղեցիկ, այգւէտ շրջապատը, որի գեղեցկութիւնից յափշտակուելով՝ հարկային վերակացուները (податной инспекторъ) մնացեալ վարելահողերին տեղեակ չլինելով, խեղճերի հարկերի քանակութիւնն այնքան շատացրեցին, որ Հասանքեանդցիները ստիպուած են ծախել իրանց եղած չեղած ապրանքն ու կահ կարասիքը այդ հարկերը վճարելու համար: Այդ մասին թէև շատ բողոքեցին, բայց մինչև այժմ ապարդիւն է մնացել նրանց բողոքը, ուստի սպասում են մինչև 1906 թիւը — հարկերի նոր բաժանութիւնը (թովջին):

Գիւղից մօտ է Շատինու հոյակապ վանքը, իր մեծածախս շինութիւններով:

Հասանքեանդից չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ, գէպի հիւսիս, Էրտագին չայի աջ ափին, գտնւում է Էրտագին գիւղը: Էրտագինը բաժանւում է Եղիգիս աւերակ քաղաքից (այժմ թուրքարնակ Ալադեազ գիւղը) միջնորմի նման նոյնպէս հիւսիսից հարաւ ուղղուած առապար լեռնով: Այդ լեռը, որը Դամրթագայ լեռան ճիւղն է, սկսելով Դամրթագայից ու բաժանելով Եղիգիսն Էրտագինից, վերջանում է Յոստուն գիւղի մօտ, որտեղ վերջանում են Եղիգիսի աւերակները, մի աւերակ եկեղեցիով: Այդ իսկ լեռան գլխի բարձրաբերձ ժայռերի վրայ դեռևս կանգնած է իր հոյակապ կամարակապ դռներով ու ամուր պարիսպներով Սմբատայ բերդը:

Դեռևս տասն տարի սրանից առաջ, Էրտագին և Հորբադըզ գիւղերն իրանց ծոցն առնող լեռները պատած էին թանձր անտառներով, որոնց հետքերից մնում են այժմ երբեմն երբեմն աչքի ընկնող արտուշի ծառերը և դարերի հսկայ սաները — ընկուղենիները, այն կանաչագեղ զարդերի նմուշները, որով Էրտագինը մի ժամանակ բնաստեղծական վայր էր ներկայացնում:

1886 թուի ընտանեկան ցուցակով Էրտագինը կազմում է

40 տուն. այժմ եղել են 70 տուն, բնակիչների թիւը ընդամենը 600 է, որոնցից 320 հոգի արական են, 280 հոգի իգական: Բնակիչները գաղթել են Պարսկաստանի Ոյդ գաւառից ու խօսում են խոյեցոց լեզունով: Վարելահողերը բոլորը ջրովի են, բայց իբրև լեռնային տեղեր, սակաւ արգիւնաւէտ են, լաւ տարին մէկին հինգ արգիւնք են տալիս, բացի այդ, հողը խիստ սակաւ է, այնպէս, որ ամեն մի հողուն հասնում է 3 փութ հող: Բնակիչները պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և այգեգործութեամբ: Մի քանիսը տներ ունեն, 1—70 հատ մեղուի փեթակներ: 32 տուն լծկան տաւարներ չունին. 50 տուն մօտաւորապէս հացը ծախ են առնում, դրանք խաղողը, խնձորը, ծիրանը, բոխի և շրէշ բանջարները տանելով Նոր-Բայազետի գաւառը փոխում են ցորնի ու գարու հետ և իրանց օրական պարէնը հայթայթում: Այստեղ ամենից շատ ցանոցը 8 բեռնից աւելի սերմ չէ ցանում: Ձորս տներ ունին մինչ 100 հատ ոչխար և մինչ 28 հատ տաւար: Վեց տներ հաշւում են հարուստներ, որոնց դրամագլուխը 300 բուրլուց աւել չէ: Այդ գիւղի բնակիչ Գարբիէլ Տէր-Աւագեանը սկսել է եռանդով տարածել այստեղ նոր տեսակի մեղուապահութիւն, շերամապահութիւն, անասնապահութիւն ու այգեգործութիւն: 550 բուրլով բերել է շվէյցարական տեսակի մի կով և մի ցուլ. ունէ 70 հատ մեղուի փեթակներ իր պատրաստած նոր տեսակի արկղների մէջ, որոնց խորիսխները ինքն է պատրաստում Տփլիսից բերած մեքենաներով: Շերամապահութեան համար էլ 3 բեռան տեղ տարածութեան վրայ տնկել է թթենիներ: Գիւղացիները հիացքով հետևում են նրա օրինակին: Էրտագինում կան 3 ջրաղաց, 2 սաղանդար, 3 հիւսններ, 3 հասարակ որմնադիրներ և 5 գրագէտ: Էրտագինը Դարալագեազի անուանի գիւղերից մէկն է:

Պարսկաստանից գաղթելիս՝ հայերը վարչութիւնից ազատ իրաւունք են ստացել ընտրելու Դարալագեազում իրանց բնակութեան տեղեր: Փորձում են բնակուել Ալագեազու հաւարակութեան մէջ, բայց տեսնելով աւագակաբարոյ թուրքերի կողմից սպառնացող վտանգը, յետ են դառնում Հորս, Ալագեազ և այլն պատուական գիւղերից ու բնակում այլ տեղեր, թողնելով այդ տեղերը թուրքերին: Ձորս գիւղ միայն (Էրտագին, Հասանքեանդ, Գարագլուխ և Թառաթում գիւղերի բնակիչները) արհամարհելով վտանգը, բնակում են Ալագեազու հասարակութեան մէջ: Էրտագինցիներն հաշւում են այժմ ամենաքաջ գիւղը Դարալագեազում, որոնց մի ունն անգամ չեն կարողանում խլել թուրքերը: Էրտագինցու անունը ահ ու սար-

սափ է աղղում թուրքերի վրայ. եղել են դէպքեր, որ միակ էրտագինցին տաք կոուի ժամանակ փախցրել է մի քանի տասնեակ թուրքերի:

Գիւլից վերե, Չըռի-ձորում, կայ մի աւերակ աղօթատեղի իր գերեզմանաքարերով, որի վրայ էրտագինցիները մատուռ են շինել: Սրան կոչում են այժմ Չըռի ժամուռն: Բացի այդ, Գիւնէյ-անուանուած հանդում, գիւլից երկու վերստ դէպի հիւսիս, կան աւերակների հետքեր, որոնց ներքե կայ մի այր, որը ունի գաղտնի մի մուտք, որ տանում է բլուրի միւս կողմը և այնտեղից դուրս է գալիս: Այստեղ վտանգի ժամանակ պատըսպարուած են եղել մեր նախնիքը: Այս աւերակները շուրջը կան դեռ ևս վայրենացած խաղողի որթեր, տանձի և խնձորի ծառեր, նաև բազմաթիւ ընկուզենիներ:

Հասանքեանդ գիւլից 10 վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արեւմտահիւսիս, գտնուում է Բարազլուի գիւղը: Գիւղը Գարագլուի անունն ստացել է, հաւանականօրէն, այն քարի գլխին կանգնած մեծ խաչ քարից, որին հանդիպում ես գիւլից ներքե, հարաւային կողմից գիւղը մտնելիս: Գիւղի դիրքը տափարակ է, բարձր, շրջապատը բաց և ազատ: Հիւսիսային կողմը, ձորակի միջով ըլխում են երկու հիանալի աղբիւրներ, հարաւային կողմից, մասամբ և հիւսիսից զարդարուած է ծիրանի, խնձորի, սալորի, ուռենու ու բարտիի ծառերով. մի քանի բեռան տեղ տարածութեան վրայ Գարագլուի ունի խաղողի այգիներ, բայց ստացուած խաղողը այնքան թթուալ է, որ գինու համար անյարմար է, վարելահողերը աւազոտ են և անպտուղ, որի համար էլ հացը ցակաւ տարիներ է ստացւում բաւարար կերպով. նոյնիսկ այդ վարելահողերը բաւարար չեն: Գիւղացիներից ունեւորները ցանում են Ալքեանդ գիւղի թուրքերի հողերը կիսարար և գրեթէ միշտ վիճում են դրացի Սալլու գիւղի թուրքերի հետ, իրարից հող կորզելու համար: Գիւղի մեծամասնութիւնն աղքատ է, այնպէս որ 40 տուն ամենեկին լծկան չունին ու ապրում են մի ձիու յոյսով և եթէ չլինէր Նոր-Բայազետի գաւառը, անտանելի կը լինէր քարագլխեցիները դրութիւնը հացի կողմից: Բայց բարեբախտաբար ընակիչների մեծ մասը Գարալագեանդի բերքերից, օրինակ խաղող, եմշան կամ գիւժիկ,¹⁾ շրէշ, բոխի և ալագեազ²⁾ բեռներով տանում են Նոր-Բայա-

¹⁾ Եմշան—գիւժիկ՝ վայրենի, անտառի մերգէ մանր կարմիր պտուղներով: ²⁾ Ալագեազ բանջար:

գետի գաւառը ու փոխում են այնտեղ ցորենի ու գարու հետ: Անասնապահութիւնը և մեղուապահութիւնը միննոյն է, ինչ որ միւս գիւղերում: Քարագլխի ընակիչները գաղթել են Պարսկաստանի՝ Ոոյ գաւառից ու խօսում են խոյեցոց լեզուով: 1876 թուի ընթանեկան ցուցակով կազմում էին 55 տուն, այժմ 124 տուն են եղել: Բնակիչների թիւը ընդամենը 946 հոգի է, որոնցից 513 հոգին արական են, 433 հոգի իգական:

Այդ գիւղում հարուստ են թէ դրամագլխով և թէ անասնապահութեամբ երկու նշանաւոր տներ, որոնք գրեթէ իշխում են գիւղին: Այդ երկու տոհմերի մէջ կատարեալ մրցութիւն է տիրում և այդ շարունակում է երկար ժամանակից: Եթէ մի տոհմի անդամներից մէկը երէցփոխ, մելիք կամ շինական դատաւոր եղաւ, անշուշտ միւս տոհմը ևս պիտի աշխատէ նոյնը հետեւեալում ունենալ: Վերջին տարիները այդ մրցութիւնը հասաւ խռովութեան և յայտնի կռուի: Բռնուելով կռուի, սրանք գիւղը ամբողջովին բաժանել են երկու կուսակցութիւնների, որով մինչև օրս շարունակւում է խռովութիւնը և կռիւը նրանց մէջ, յառաջացնելով զանազան աղէտներ գիւղում: Առհասարակ քաղաքացիները նկատւում են Դարալագեազում իբրև պարծենկոտ մարդիկ: Սիրում են իրանց անունները նաշխել պարսկական կոկիլի և փայլուն անուններով, օրինակ, Դոլուբէկ, Դոլուխան, Եախի բէկ, Ջալալ ևն: Ունեն քսան հոգի զբաղէտներ, երկու ճոթի խանութներ, չորս ջրաղաց և համարեա թէ անգրագէտ մի քահանայ: Դարնան վերջերին Քարագլխի պատանիներն ու երիտասարդները խռմբ խռմբ գնում են Նիսաւետալուի նահանգը և Շարուրի գաւառակը ամիս ու կէս ժամանակով մշակութիւն անելու, մեծ մասամբ հունձ անելու: Ռուսաստան գնացողներ կան միայն մի քանի հոգիներ: Քարագլխը՝ Նոր-Բայազետի գաւառի սահմանակից հայ գիւղն է Դարալագեազի, որի համար էլ թէ այստեղից Նոր-Բայազետի գաւառը և թէ այնտեղից Դարալագեազ եկողները գիշերում են Քարագլխում, որոնց հիւրասէր գիւղացիները սիրով ընդունում են ու ապաստան տալիս: Քարագլխից մինչև Սէլիմի քարուանսարան 13 վերստ է, մինչև Նոր-Բայազետի սահմանակից գիւղերը 3—3½ ժամուայ ճանապարհ և մինչև Նոր-Բայազետ քաղաքը մի օրուայ ճանապարհ:

Սելիմի քարվանսարան շինուած է 22Ա թուականին հայոց. ունի 40 քայլ երկարութիւն և 20 քայլ լայնութիւն, կանգնած է 16 սիւնների վրայ, շինած կոփածու քարերից, ֆնացած բոլոր բաժանմունքները նոյնպէս քարաշէն են, գեղեցկաքանդակ և

հոյակապ, որոնք հիացք են պատճառում ամեն մի տեսնողի։ Քարվանսարան անտէր է և աւերակ, ոչ ոք էլ չէ մտածում շէնացնելու նրան։ Քարագլխից դէպի հիւսիս, հինգ վերստ հեռաւորութեան վրայ, մի կապոյտ բլուրի գլխին, գտնւում է մի աւերակ աղօթատեղի, որին քարագլուխցիները փայտով ծածկել են ու անուանում են Թուխ-Մանուկ։ Սրա շուրջը սփռուած են բազմաթիւ գեղեցկաքանդակ գերեզմանաքարեր։ Այստեղ կիրակիները շրջակայ գիւղերից ուխտ են գալիս բազմաթիւ ուխտաւորներ։

Քարագլխից $1\frac{1}{2}$ վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արեւմուտ, Սեւիմի գետակի աջ ափի մօտ դրուած է Թառաթում գիւղը։

1886 թուի ընտանեկան ցուցակով կազմում էին 28 տուն, իսկ այժմ 48 տուն։ Բնակիչների թիւը 370 է, որոնցից 190 հոգին արական են, 180 իգական։ Այդ գիւղի բնակիչները՝ Այարից յետոյ, երկրորդ տեղն են ընծում իրանց վատառողջութեամբ։ 48 տան մէջ կան 11 հոգի կոյրեր, 12 հոգի ճաղատներ, ֆիսցածներն էլ խեղճ և ողորմելի մարդիկ են, բացի մի քանի տներից։ Չորս տներ կան, որոնք ամբողջ Ալագեազու հասարակութեան գիւղի բնակիչներից գերազանցում են իրանց հարստութեամբ։ Այդ հարստութիւնը ձեռք են բերել վաղուց ժամանակից ոչխար ու տաւարի, նաև ճոթի առևտուրով։ Դարալագեազում այդ չորս տները յայտնի են «Օհան Գէվօներ» անունով։ Թառաթումցիների վարելահողերի մեծ մասը անջրդի է։ Անտառների անհաշիւ կտորեւուց այդ վարելահողերը բերքից ընկել են և ընկնում են։ Այդ բանը օրէցօր աւելանում է և աւելի զգալի դառնում ամառները, երբ յորդահոս անձրևներից գոյացած հեղեղները իրանց կործանիչ հոսանքով պատառում են հողերի կուրծքը ու ողողում, տանում դէպի Արփաչայ նրանց պիտանացու մասերը։

Թառաթումի բնակիչները գաղթել են Պարսկաստանի Խոյ գաւառից, խօսում են խոյեցոց լեզուով։ Բացի ծիրանի, խնձորի, սալորի ծառերից, գիւղի շրջապատում, 5—6 բեռան տեղ տարածութեան վրայ գտնւում են նաև խաղողի այգիներ։ Վեց տներ ունեն 1—12 փեթակ մեղուներ, մի քանի տներում կանայք գորգ ու կապերտ են գործում։ Գիւղի մեծամասնութիւնն աղքատ է. ամեն զարնան 12—18 հոգի երիտասարդներ ու պատանիներ դիմում են հարեան գաւառներն ու նահանգները մշակութիւն անելու ամիս ու կէս ժամանակով, ապա վերադառ-

նում են: Ունեն 2 ջրաղաց, մի պատուական աղբիւր, 4—5 հոգի գրագէտներ և մի կիսագրագէտ քահանայ:

Ընթերցողը կարդալով Ալագեազու հասարակութեան գիւղերի նկարագիրը, կը զարմանայ, թէ այդ տեսակ անապահով դրութեան մէջ Թառաթումի Օհան Գեւորդեան ինչպէս են կարողացել այդքան ժամանակ պահպանել իրանց կայքը և գոյութիւնը՝ շրջապատող սովալլով և գաղանաբարոյ թուրքերի ճանկերից: Այդ հանելուկն իմանալու համար, պէտք է ականատես լինել այդ չորս տների գործ դրած նախադգուշութեան միջոցներին—այն ստորերկրեայ անցքերին ու մուտքերին, նաև իրար կպած տների պատերում մէջէմէջ թողուած ծակերին, որոնց մէկի տան մէջ հազալիս, խօսելիս և փռշտալիս, բոլոր տները լսում են: Այդ դարանների շնորհիւ ձերբակալուեց աւագակ Օղուրլին, երբ ներս էր խուժել Օհան Գեւորդեանի տունը աւարի ու կողոպուտի ենթարկելու:

Մ. Տ. Ա.

(Կը շարունակուի)